

Ukrainian–Jewish • Українсько-єврейські Discourses дискурси

ЙОХАНАН
ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН
Північно-Західний університет
(Іллінойс, США)
yps@northwestern.edu

Право на чарку: корчми, шинкарі
й горілчана війна у штетлі
(Волинська, Подільська
та Київська губернії, 1790–1840)

Мейлах Голдфельд сидів на возі, керував кіньми та світився радістю від останнього гешефту. Він віз три діжки фруктового вина і дві діжки полинової горілки до корчми, розташованої в нього в підвалі. Аврум Ходорковський, один із головних черкаських шинкарів, продав йому це добро дуже дешево. Вино було прекрасне, чудового гірко-солодкого смаку. Мейлаху більше не доведеться продавати кислятину того ідіота Квітницького. Мейлах прищмокував: він пишався собою, вмінням торгуватися й виторгуваним товаром.

Він і не підозрював, що став пішаком у чужій великій грі: фігурами рухали черкаський губернатор, два великі торгівці алкоголем Любарський і Ходорковський та монополіст-відкупник Фішель Квітницький. Фішель викупив у держави ліцензію на монополію торгівлю алкоголем: шинкарі, у свою чергу, мушили купувати в нього право торгувати вином і горілкою¹.

Монополія на винну й горілчану торгівлю була дуже ласим бізнесом, але потребувала постійного нагляду. Якимось 1821 р. Фішель зустрів Мейлаха Голд-

* Авторизований переклад з англійської Миколи Климчука.

¹ Єхезкель Котік пояснює у спогадах, як працювала ця система (його дід Аарон Лейзер тримав монополію): «Ось як тоді збирали акциз: акцизний чиновник контролював, скільки алкоголю продала гуральня шинкарям. Контролер оцінював, скільки відер у проданій діжці горілки, ставив акцизну печатку й видавав на цю кількість сертифікат. Потім він занотовував кількість проданих відер. Раз на місяць власник гуральні сплачував акциз в акцизному відомстві у Бріску [Бресті]. Інший інспектор у місті стежив, щоб у шинках продавалася тільки горілка з діжок, проштампованих акцизною печаткою. Якщо на діжці не стояла печатка, значить випивка контрабандна». Див.: David Assaf, ed., *Journey to a Nineteenth-Century Shtetl. The memoirs of Yekhezkel Kotik* (Detroit: Wayne State University Press, 2002), 191–193, тут 192.

фельда, що саме віз вино до своєї корчми. Звідки вино? Ходорковський? Як ти посмів? Якщо всі купуватимуть спиртне в обхід, то навіщо тоді Фішелю монополія? Він не зможе відбити акциз, заплачений державі. Фішель звернувся до губернатора: мовляв, Ходорковський та інші підривають державну монополію!

Губернатор мало що міг вдіяти. Ходорковський та Любарський купили привілей на шинкарство в польського магната князя Сангушка. Штетл розділився: одні шинкарі мали справу з російською державою, інші — з польським магнатом. Євреї торгували випивкою. Випивка відгонила політикою.

Якби шинкарі купували алкоголь у Квітницького, їм би довелося піднімати ціни: вони ризикували втратити клієнтуру, не змогли б заплатити Сангушкові та втратили би свій бізнес. Іти в обхід — однаково, що піти на конфлікт із російською державою. Два закони: один захищав привілей шляхти, інший — інтереси державної скарбниці — погано узгоджувалися між собою. Російська влада й польська шляхта стояли над конфліктом, тим часом євреї-конкуренти вирішили розв'язати колізію.

І таки розв'язали. Ходорковський організував нелегальну торгівлю алкоголем через кількох шинкарів, зокрема через Мейлаха Голдфельда. Бізнес Фішеля почав занепадати, й він втрачав гроші. Звернення до губернатора не допомогло. Ніхто не міг змусити Ходорковського купувати у Квітницького. Місцева шляхта, чиновники, офіцери й сам генерал-губернатор вчашали до приємного шинку Ходорковського (джерела називали його «найкращою корчмою в місті»), випивали, закушували й не переймалися, звідки він взяв випивку. Розлючений Квітницький подав скаргу повітовому прокуророві. Адвокати Ходорковського парировали: вони пояснювали, що Квітницький має акцизну монополію, тобто відкуп, на гуртову торгівлю спиртним, проте продаж на розлив у шинках — зовсім інша справа, тому їхнього клієнта не випадає звинувачувати в тому, що він шкодить бізнесу Квітницького².

Полинова горілка Мейлаха — рідина займиста й цілком могла розпалити горілчану війну між Сангушками, які все ще володіли частиною Черкас, і російською владою міста. Ситуація в Черкасах повільно тліла, але вибухала в інших місцях. Почалася виснажлива горілчана війна саме там, де всім було що втрачати: російській владі, монополістам-акцизникам, шинкарям, польським поміщикам, а особливо простим євреям — головним споживачам і клієнтам всієї цієї індустрії.

Тверда валюта

Українська приказка каже: «Євреї — дурні: мають горілку і продають її». В антропологічному сенсі стара народна мудрість помиляється, але в сенсі історичному — правильна, особливо наприкінці. Євреї горілку-то пили, але непро-

² ДАКО. Ф. 3. Оп. 5. Спр. 800 («Дело о Ходорковском и Любарском», 1821). Арк. 1–2, 11–12 зв.

порційно велика їхня кількість була зайнята саме в горілчаній торгівлі. Своєкорисний стосунок євреїв до алкоголю сягає поміщицьких економій початку XVI ст. Магнати продавали євреям так звану *пронінацію* — право виробляти вино чи горілку та збувати в їхніх володіннях. Їхні селяни могли купувати випивку тільки в місцевих шинках і заїжджих дворах.

Поміщицькі економії використовували працю кріпаків, тому зерно було дешевим і в достатку, а от горілка постійно росла в ціні³. Щорічні ярмарки оживляли торгівлю в містах, а горілка перетворювала надлишок зерна на місцеві капітали. Люди приїздили на ярмарок, торгували та йшли до шинка обмити справи. Горілка стала для магнатської економіки тим, чим злотий був для польської скарбниці — валютою. Магнати подекували, що з поляків добрі винокури, але погані продавці, а українські селяни, мовляв, і на те не придатні. Хтось мусив перетворити зерно на гроші, й цей привілей магнати віддали євреям.

Російські чиновники, котрі відповідали за справи у штетлах, називали шинки й корчми «єврейськими трактирами». Євреї домінували в торгівлі алкоголем і у старій Польщі. У 1750-х рр. 55 % податних євреїв на Поділлі займалися торгівлею спиртним⁴. На 1795 р. близько 85 % євреїв, що постійно жили в сільській місцевості у Східній Польщі (поза штетлами) в той чи той спосіб були пов'язані із шинкарством: тобто майже всі сільські євреї. На момент поділів Польщі торгівля горілкою стала типовим єврейським заняттям. Для класиків слов'янського романтизму (як-от Микола Гоголь, Адам Міцкевич і Тарас Шевченко) єврей був синонімом шинкаря.

Після поділів Польщі єврейські шинки — хоч вони були на приватновласницькій території містечок — опинилися під російською адміністративною владою. 1767 р. Катерина II запровадила державну монополію на горілку, від 1795 р. цим правилам підлягали й новоздобуті польські території: той, хто під час торгів давав найкращу ціну, отримував монопольне право торгувати спиртним у певній місцевості. Судячи з досвіду поляків, схема мала бути вигідною. Катерина розуміла, що горілчані монополісти сподіваються на захист держави і платять за місцеві монополії найвищу ціну. Прибуток від продажу акцизних монополій на торгівлю алкоголем виріс із 7–10 мільйонів рублів в 1780-х рр. до 28 мільйонів у 1807-му, до 72 у 1827-му, 92 у 1839-му і 297 в 1894-му⁵. У розпалі індустріалізації прибуток від торгівлі горілкою давав до 25 % державного бюджету Росії.

Російська влада дуже пильно ставилася до справи: цікавилася grosбухами шляхетських маєтків і вибивала певну інформацію з магнатів. Сангушко, для прикладу, ділив штетл Черкаси (населенням близько 1370 осіб) із російською

³ Arcadius Kahan, *Russian Economic History: The Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), 108.

⁴ Jacob Goldberg, "Tavernkeepers," in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2 vols. (New Haven and London: Yale University Press, 2008), 1849–1852, тут 1849.

⁵ Прыжов И. История кабаков в России. Москва, 1868. С. 264–274; William Eugene Johnson, *The Liquor Problem* (Westerville: The American Issue Publishing Company, 1915), 19–20, 113, 117.

казною. Держава отримала з мешканців містечка й купців 1765 рублів податків, натомість Сангушко — 15 874 злотих (приблизно 4000 рублів) із гуралень і шинків. Ситуація в інших регіонах України мало чим відрізнялася. Шинки в прикордонному з Австрією Дубенському повіті належали графу Мянчинському — він отримував із них щорічно добрих 18 000 злотих⁶. Містечко Богуслав належало графу Понятовському й нараховувало 406 дворів, що платили 1263 злотих податків. Натомість броварня давала 3000 злотих, а торгівля алкоголем — ще 5500.

У штетлі Межиріч, конфіскованому в польського магната Чарторийського, жило 1514 осіб, які генерували власнику прибуток у 4298 рублів, із них 3300 рублів (78 %) давали єврейські броварні й шинки. У Старокостянтиніві, володінні графині Ржевуської, 50 шинків давали 67 % прибутку⁷. У штетлах, що належали таким польським поміщикам, як Ганські, Браницькі й Радзивіли, склалася та сама картина. Візьмімо, наприклад, поміщика Яблунівського, власника Чигирини — невеликого містечка на 694 душі. Ці 694 людини платили 6926 рублів податку державі і 2429 злотих податку — власникові міста. Водночас із якихось 32 євреїв-шинкарів Яблунівський мав 9000 злотих!

У середині ХІХ ст. ціла Київська губернія давала 3 482 906 рублів податків, із них 494 028 рублів давали винокурні і 1 065 300 — акцизи: це становило 45 %⁸. Ці цифри в жодне порівняння не йшли з грошима, котрі поміщики отримували із селян: 10 % максимум. Навіть при крихітному єврейському населенні в деяких штетлах торгівля алкоголем давала від 65 до 80 % поміщицького доходу⁹.

Що краще йшли справи у штетлі, то більше горілки продавалося, а що більше горілки продавалося, то вигіднішою справою вона ставала. Найбільший ви́торг шинки мали під час ярмарків. Євреї, росіяни й поляки міряли горілку діжками по сорок відер: у відрі було дванадцять літрів, у штофі — 0,6 літра. Шинки в маленьких містах, де не було ярмарків, продавали від 200 до 600 відер горілки.

⁶ САНІР, НМ2/8969.2 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8025 («О хранении контрабандных товаров корчмарями Дубенского уезда [Моисеем] Бризгалом, [Симхой] Галацом, [Абрамом] Вейнером и др.», 1849). Арк. 8–9).

⁷ САНІР, Н2/9453.15 (оригінал — Там само. Оп. 789 а. Спр. 298 («По представлению Житомирского военного губернатора о вреде и неудобности иметь уездные города в принадлежащих частным владельцам поместьях», 1839). Арк. 4–5).

⁸ ДАКО. Ф. 35. Оп. 14. Спр. 8 («По предложению начальника губернии о приглашении землемера», 1854–1857). Арк. 118–119.

⁹ Порівняно зі старими часами цифри зросли: до поділів Польщі пропінанія давала до 69 9 магнатського доходу. Пор.: Gershon D. Hundert, *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opotow in the Eighteenth Century* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1992), 66. Про домінування євреїв у шинкарстві див. також: Gershon D. Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2004), 20. Один дослідник історії Пінська доводить, що після 1760-х рр. уся торгівля спиртним опинилася в руках євреїв. Див.: Mordechai Nadav, *The Jews of Pinsk, 1506 to 1880* (Stanford: Stanford University Press, 2008), 287.

ки на рік. Штетли з ярмарками продавали до 1200 відер щодва тижні. Шинки в Кам'янці й Махнівці, на дорозі з Бердичева до Одеси, продавали 1800–2500 відер на місяць, а в Чорнобилі на ярмарках щодва тижні розходилося по 2000 відер. У Богуславському повіті проводили 116 ярмарків на рік і продавали 43 000 відер горілки. В Уманському повіті було 189 шинків і 22 заїжджі двори — вони продавали до 64 000 відер вина й горілки на рік. У Липовецькому повіті було 238 містечкових і 287 сільських шинків, які реалізовували 65 000 відер на рік, зокрема 3500 відер — у самому штетлі Липовець. Звісно, більшість споживачів приїздили на ярмарки з інших місцевостей. Але, судячи із цих цифр, кожен житель Уманського повіту випивав у середньому відро горілки на рік, а в Липовецькому — три відра¹⁰.

Штетл був не тільки шинкарським, а й ринковим місцем. У цьому плані він кардинально відрізнявся від села, де іноді шинків не було взагалі. Кількадесят сіл у Кагарлицькому повіті на Київщині разом із придорожніми шинками між селами продавали до 5000 відер алкоголю на рік. У середині 1820-х рр. у штетлах на Київщині, що належали графині Браницькій, єпископу Чижевському й поміщику Руликовському, було 22 винарні, 8 заїжджих дворів, 71 корчма, одна кав'ярня, 24 придорожні заїзди, 6 буфетів і 738 шинків. У Київській губернії працювало 264 шинки, котрі продавали 49 000 відер на рік — цифра, найімовірніше, занижена¹¹. Із цієї причини польські поміщики прагнули, щоб село стало містечком, бо тоді вони отримували право мати корчму. Для прикладу, в Радомисльському повіті було 275 шинків і 15 заїздів, що вони продавали якихось 13 500 відер на рік: нема ярмарків — нема бізнесу.

Євреї мусили купувати авансом право тримати шинок. Від 1807 до 1811 рр. Зельман Абрамович в Ушиці тримав шинок за 53 рублі асигнаціями на рік; Гершко Йосіович у Гайсині та Іцко Срулевич у Вінниці платили по 33 рублі кожен, а Лейба Аронович — 53 рублі асигнаціями, тобто чверть ціни пересічного будинку у штетлі¹². Гедалія із Браїлова тримав придорожню корчму в Меджи-

¹⁰ ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 331 («Ведомости Липовецкого нижнего суда о шинках», 1800). Арк. 1–9; Там само. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 471 («Ведомости о количестве шинков, гостиниц, кофеен и других питейных заведений, состоящих на откупе в уездных городах Киевской губернии», 1825). Арк. 4, 8, 36, 55, 72; Там само. Оп. 1. Спр. 2465 («Ведомость о шинках, в Уманском повете состоящих», 1825). Арк. 1–8, 11–12; Там само. Спр. 2466 («Ведомость о шинках, в Радомысльском повете состоящих», [1825]). Арк. 1–22; Там само. Спр. 2468 («Дело о шинках, состоящих в Махновке», 1825). Арк. 1–11.

¹¹ Там само. Спр. 2464 («О состоянии в Киевской губернии в помещичьих имениях шинках», 1825). Арк. 1–2, 4–5, 17–18.

¹² САНІР, НМ2/9567.3 (оригінал — ДАВО. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 11 («По указу подольской казенной палаты с копиею контракта об отданных пяти герберах», 1807). Арк. 1); САНІР, НМ2/8267.2 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 77. Спр. 34 («По отношению командующим сводным артиллерийским округом», 1844). Арк. 10–11; ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4958 («О продаже дома и корчмы», 1834). Арк. 1–4).

божі за 15 рублів сріблом на рік¹³. Уманська єврейка Перла Пеяровська тримала корчму за 150 рублів на рік. Коли російська влада заарештувала Міхала Глембовського й конфіскувала його маєток, зокрема будинок, винокурню й шинок, на оголошення про продаж відгукнувся тільки Янкель Карпман — він охоче заплатив 109 рублів асигнаціями¹⁴. Утримання шинків обходилося поміщикам дуже дешево: праця коштувала мало, а прибутки були колосальні.

Шинкарство було вигіднішою справою, ніж володіння кріпаками — наріжний камінь російського сільського господарства. Горілчаний бізнес вплинув на ремесла, торгівлю й фінанси штетла. Горілка стала для нього джерелом енергії. Стабільний потік спиртного приніс містечкам економічний добробут. Той, хто контролював алкоголь, контролював містечко.

Російська влада намагалася підпорядкувати торгівлю алкоголем принципам абсолютистської економіки й потрапила в пастку. Торгівля завдавала їй клопотів, а торгівля горілкою була соціальним злом. Сенатор Державін відвідав вражену голодом Білорусію й заявив, що єврейські орендарі та шинкарі довели селян до злиднів. Передові польські мислителі, як-от Станіслав Сташич і Гуго Коллонтай, енергійно виступали проти єврейських шинків¹⁵.

Проте Олександр I і Микола I розуміли, що їхні просвітницькі устремління розходяться із тверезим економічним розрахунком. Законодавство відображало панівну самодержавну ідеологію імперії, а економічні реалії втілювали водночас її меркантилістські цілі. Поки російська влада перебувала в полоні цього парадоксу, містечко мало привілеї, прибутки й добру випивку.

Влада турбувалася долею селян, прагнула встановити рамки для поміщиків і залучити євреїв до продуктивної праці — все це поклато край періоду вольностей. Під впливом Державіна Олександр I в «Положении о евреях» 1804 р. заборонив єврейські шинки в сільській місцевості. Він планував переселити євреїв до міст і тим самим не дати російським селянам, схильним до пияцтва, скотитись у злидні. Керуючись такими самими просвітницькими настановами, Сенат у 1807 р. наказав виселити всіх євреїв із сільської місцевості на Волині й Поділлі та особливо наголосив, що їм заборонено тримати шинки на селі¹⁶. У спеціальній постанові 1808 р. Сенат знову заборонив винокуріння, корчмарство, торгівлю алкоголем і оренду шинків на селі. Усі ці рішення лишилися на папе-

¹³ САНІР, НМ2/8267.2 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 77. Спр. 34. Арк. 10—11).

¹⁴ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4958. Арк. 1—4.

¹⁵ Arthur Eisenbach, *The Emancipation of The Jews in Poland, 1780—1870*, ed. Antony Polonsky, trans. Janina Dorosz (Oxford and Cambridge: Basil Blackwell in association with the Institute for Polish-Jewish Studies, 1991), 96. Схоже, проте, що євреїв в Україні від шинкарства тоді не усували, пор.: Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, 215—216.

¹⁶ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание I. 1649—1825 гг. / Под ред. М. М. Сперанского. Санкт-Петербург, 1830. № 22 651.

рі, адже магнати, за словами одного історика, «намагалися зберегти старий триб життя»¹⁷.

Міністерство фінансів також розуміло, що усувати євреїв від торгівлі алкоголем — річ непродуктивна: Росія просто не могла собі цього дозволити¹⁸. Сенат діяв прагматично й навіть дозволив сотні євреїв керувати, але не володіти винокурнями, й виробляти пшеничну горілку поза смугою осілості, «поки не знайдуться російські ремісники, готові перебрати цю торгівлю на себе»¹⁹. Микола I дозволив євреям тримати шинки в містах і в радіусі двох верст від міст. «Дозвіл» імператора просто фіксував наявну ситуацію. Горілка виграла, але не назавжди.

Там, де розкриваються таємниці

Корчма для пересічних євреїв була так само важлива, як і синагога. Тут вони могли спокійно говорити про те, чого не можна було казати в синагозі. Попри нездоровий антураж, євреям подобалися їхні корчми. Вони давали їм назви — жіночі, ніжні, пестливі, майже еротичні: «Голубка», «Видумка», «Чубатая».

Для мешканців містечка корчми та шинки втілювали світські зв'язки: соціальні, психологічні, економічні, фінансові й інформаційні. Корчма функціонувала як кабінет психоаналітика, рекламне бюро, клуб і бар — все в одному. Тут євреї обговорювали справи, шукали роботу, домовлялися про спільну торгівлю, складали ціни, торгували, купували провізію й галантерею, сваталися, міняли коней, ремонтували вози, позичали та брали позики, ночували дорогою на ярмарок, ділилися новинами, наймали слуг або селян на тимчасові роботи, грали в більярд і карти, слухали балачки російських офіцерів і польської шляхти про політику, спостерігали за модою та християнськими весіллями, співали пісень і слухали музику — ну і, зрештою, їли, пили, курили й танцювали²⁰.

Подорожні нотатки підказують, що саме можна було побачити чи почути у шинку. Наприклад, великий князь Микола, майбутній імператор Микола I, пив каву в єврейській корчмі в Литві й найняв там воза з кіньми. А декабрист Лорер, учасник повстання 1825 р., дізнався від єврея в шинку, що його спільників заарештовано²¹. Під час щорічних ярмарків до шинків вчашали й поляки: грали в карти, робили ставки на коней, балакали між собою по-польськи²². Поляк Янковський з Васильківської єпархії, відомий клезмер-музикант, брав участь у

¹⁷ Glenn Dynner, "Legal Fictions: The Survival of the Rural Jewish Liquor Trade in the Kingdom of Poland," *Jewish Social Studies* 16, no. 2 (2010): 28–66.

¹⁸ Salo W. Baron and Arcadius Kahan, *Economic History of the Jews* (Jerusalem: Keter Publ., 1975), 136–137.

¹⁹ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание I. No. 27,963.

²⁰ САНІР, НМ2/9307.12 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5167 («Дело о розыске лиц, привезших контрабандные товары в корчму с Малой Волинцы, Житомирской», 1843). Арк. 1–3.

²¹ Лорер Н. И. Записки декабриста / Под ред. М. В. Нечкина. Иркутск, 1984. С. 82.

²² ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 790 а. Спр. 2 («О делах чиновников секретных поручений и распоряжений по донесениям их», 1840–1841). Арк. 45–46.

святкуванні Пуріма в єврейській корчмі²³. Із судової справи єврея на ім'я Мордко Портной зі Звенигородки видно, що шинок слугував ще й місцевою біржею праці: Мордко їхав до Києва в пошуках роботи й зупинився у ржищівському заїзді — а якийсь єврей-подорожній сказав йому, що в Києві нема чого шукати і краще туди не їхати²⁴.

Шинків було дуже багато, тож господарям доводилося проявляти кмітливість, щоби привабити клієнтів. Дехто ставив більярдні столи та клавикорди. Багато корчмарів продавали горілку не тільки відрами й пів-відрами, а й у штофах — важких прямокутних пляшках із царським гербом. В одних шинках пропонували сніданки й вечері, в інших — тільки чаркування й ліжко без їжі, але у всіх був широкий вибір спиртних напоїв. У деяких наймодерніших шинках можна було скуштувати херес і французьке шампанське, ром, абсент, місцеві й імпортовані фруктові настоянки, виноградні вина, модну каву й какао, чай і тютюн. У корчмах у центрі містечка влада забороняла продавати дешеві напої, як-от квас, бренді, пиво й медовуху. За цим треба було йти до звичайного шинку за рогом або купувати пляшку у приватній винарні, з погрібця або пивниці²⁵.

Шинки розкріпачували пригноблене лібідо штетла. Росіяни, поляки та євреї тікали тут від різного роду релігійних, соціальних і культурних заборон. Хасидські ребе, духовні лідери багатьох містечкових євреїв, добре розуміли психологічну силу шинків. Вони цілком резонно могли б сказати, що вульгарний і гамірний шинок не личить благочестивому юдею, але воліли радше одухотворювати мирські задоволення, ніж заперечувати їх. Вони навіть казали, що єврей у шинку може наблизитися до Бога — залежить, як там поводитися. Рабі Пінхас із Корця вважав, що випити — це позитивний і навіть містичний досвід. Євреї, казав він, походять зі світу *ахдусу*, єдності: це їхня найбільша таємниця, а коли вино заходить усередину, таємниця виходить назовні, за відомим єврейським прислів'ям (*niknas yain, yatsa sod*). Отже, коли євреї п'ють, секрет перестає бути секретом — і тоді почуття єдності та братерської любові їх зближує²⁶.

Рабі Нахман із Брацлава заохочував євреїв танцювати та співати. Радість, говорив він, — це вираження вдячності Господові. Танці та співи пом'якшують євреям Господню кару²⁷. Випивка й танці при домі хасидського ребе мали, очевидно, конкурувати із принадами шинків; це дозволяло перетворити непереборні тілесні розваги на духовні пошуки.

²³ ДАКО. Ф. 1099. Оп. 1. Спр. 60 («Дело о привлечении к суду корчемного музыканта римско-католического вероисповедания Фомы Янковского за игру в шинках и на еврейских свадьбах в праздничные и постные дни за 1830 год», 1830). Арк. 1–3.

²⁴ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4171 («По прошению еврейки Фейги Портной», 1833). Арк. 1–2.

²⁵ САНІР, НМ2/9567.3 (оригінал – ДАВО. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 2–3).

²⁶ Pinehas mi-Korets, *Imrei Pinehas ha-Shalem*, Vol. 2 (Bene Brak: Y. S. Frankel, 2003), 101 (“Sha’ar tofat adam,” 8). Це містичне бачення базується на однаковому кабалістичному числовому значенні (гематрії) слів *вино* і *секрет* (обидва дають 70).

²⁷ Nathan Shternharz, *Haye Mohara"n* (Jerusalem: Meshekh ha-nahal, 1982), 117–118 (ch. 116–117).

Зайдімо до корчми. Подорожній в'їжджав через масивні ковані ворота до оточеного парканом двору, в навісі під стріхою можна було прив'язати коней. Члени шинкаревої родини допомагали розпрягти коней і розвантажити воза. Це в заїжджій корчмі; інші, пересічні, були менші розміром і не такі рентабельні. Перші слугували місцем ночівлі для мандрівників, кур'єрів, чиновників і купців; другі мали скромнішу функцію та пропонували тільки випивку й закуски.

У штетлі Ходорів було, наприклад, 12 заїжджих і 13 простих шинків. Шинкар жив у шинку, це був його дім. Спальню господаря від зали для гостей відділяли тільки двері. Права на приватний простір не мали ні гості, ні родина корчмаря²⁸. Примарний кордон між публічним і приватним був повсякденною реальністю шинку, секрети тут довго не трималися.

Корчма Бейриша Кови в Порицьку на Волині теж слугувала одночасно домом шинкаря й заїздом для ночівлі. У ній не було нічого особливого: не краща й не гірша за сотні інших. Ця корчма була досить великою: двадцять на десять метрів. Вхід прикривав від дощу старий дашок із гонту, оббиті залізом двері вели до сіней із кам'яним склепінням. Тут можна було розвантажитись. По лівий бік розташовувалися дві гостьові кімнати. Дерев'яна стеля була вкрита тиньком, підлога — нефарбована.

Із кімнат у всіх напрямках вели чотири двері, там було чотири вікна й, досить несподівано, дві печі: голландська для обігріву й російська для приготування їжі. Деякі кімнати не пасували шинку, бо були замалі — Бейриш розширив їх, як зумів, ламаючи первісний архітектурний задум. У другій кімнаті для пожильців були одні двері, кам'яна стеля, стара дерев'яна підлога, два вікна та груба. За цією кімнатою була невеличка комора, півметра на метр: подорожні купці могли лишити тут свої речі. Праворуч від входу був магазин — кам'яна стеля та стіни, дерев'яна підлога й одне вікно. Нічого особливого, все дуже функціонально.

Бейриш Кова не міг прожити із самої торгівлі горілкою, він також тримав крамницю. За нею була ще одна оштукатурена кімната три метри шириною, із грубою та люком у підлозі. Під усім будинком ішов кам'яний погріб — там зберігали продукти: оселедець, капусту, картоплю, різносоли, діжки з вином і житньою горілкою. Родина Кови жила на горищі. За будинком стояв кам'яний хлів. Усе це господарство виразно потребувало ремонту. У Порицьку було півдесятка подібних корчем²⁹.

Корчма Бейриша виглядала Ермітажем порівняно з корчмою Квітницького в Умані, про яку йшлося раніше. Там був один добротний предмет — білярдний стіл. Усе інше — дуже блаженке: прогнила підлога, розхитані стіль-

²⁸ ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 374 («Рапорта о состоянии уездов и городов Киевской губ.», № 1797). Арк. 49.

²⁹ САНІР, НМ9532.1 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2176 («По обвинению евреев Базалий в контрабанде и переправке дезертиров за границу, а также о выселении лиц еврейской национальности с пограничной территории, т. 5, Каменец-Подольск, губернский город», 1836–1838). Арк. 408–409.

ці, погана груба, похмурі стіни — інспекція була не в захваті. Квітницький мав для напоїв тільки одинадцять глиняних кухлів. Його запаси були дуже скромні: 16 пляшок рому, 81 пляшка звичайного виноградного вина, 28 — кислого червоного і 12 — коньяку. Члени комісії забрали «для інспекції» пляшку бренді й заборонили Квітницькому продавати кислий шмурдяк³⁰.

Але придорожні заїжджі корчми іноді були ще гірші, ніж містечкові. В оповіданні Чехова «Степь» герої заїжджають до єврейського шинку — брудного, задушливого, із кривими стільцями, дірками в підлозі, засмалцьованим столом, засидженими мухами стінами. Квітки в піджаку корчмаря скидалися на величезних клопів — картина вийшла дуже красномовна³¹. Українська письменниця Ганна Барвінок теж зобразила єврейський придорожній шинок як холодне, смердюче, незатишне й дуже вбоге місце³². Ці літературні замальовки перегукуються з реальними спостереженнями інспекторів: «Нема на світі нічого вбогішого за придорожні шинки у глухомані в Литві й на польській Волині, але шинки в українському степу нічим не кращі — так само брудні та криво збудовані»³³.

Герої Чехова й Марка Вовчка сподівалися знайти в заїжджих шинках вишуканість міських готелів. Вони хотіли неможливого. У корчмі під Білою Церквою, при дорозі з Києва на Умань, були солом'яна стріха, комин і груба, чотири маленькі вікна, гола дерев'яна стеля й дерев'яна підлога. Викопаний по сусідству погріб і хлів, вкриті дерном, підказували, що це однозначно мало бути селянською хатою. Як і білоцерківський шинок, заїжджа корчма в Добрянській на дорозі між Києвом і Бердичевом теж була колись звичайною селянською хатою.

Шинкарі найбільше заробляли на харчах для подорожніх і вигонах, що належали заїзду. Вони брали гроші за харчі й випас: наприклад, орендар Цеберманського заїзду мав велику цистерну з водою для худоби й вигін для волів і коней чумаків, які возили сіль із Криму на Київщину³⁴. Придорожні заїзди поступалися рентабельністю містечковим шинкам.

Жителям штетла шинки подобалися саме через те, що там була примарна, напівстерта межа між домашнім і публічним. На одну ніч подорожній ставав членом родини господаря, і навпаки — родина господаря слухала розмови гостей і долучалася до широкого світу й політики. Шинок — місце, де входило вино й виходили секрети, — став тим, що в юдейській містичній традиції називають відкривачем таємниць. Замість жовтих сторінок і детективів у євреїв були шинки. Вони не мали жодної охоти з ними розставатися, хоча заздрощі та ксенофобія іноді сіяли між євреями-шинкарями ворожнечу.

³⁰ ДАКО. Ф. 3. Оп. 5. Спр. 800. Арк. 12–15.

³¹ Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Москва, 1975. Т. 7. С. 30–32.

³² Ганна Барвінок. Твори у двох томах. Львів, 2011. Т. 1. С. 28–34, особливо с. 29.

³³ САНІР, НМ2/9316.31 (РГИА. Ф. 1269. Оп. 1. Д. 17 («Дело о улучшении быта евреев», 1843). Л. 4).

³⁴ ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 3069 («Дело о закрытии корчем и шинок, подрывавших государственную торговлю», 1836–1844). Арк. 65, 105.

Смак єврейської горілки

Закиди, що шинкарі продають погане питво, шкодили бізнесу. Росіяни-сучасники нарікали на кепську якість горілки у монополістів-акцизників, зацікавлених передусім у швидкому прибутку. Казали, що вони погано женуть горілку, розбавляють її та руйнують ринок дешевим портвейном і пивом. Усе це робилося поза смугою осілості, але гуртовики у штетлах були нічим не кращі. Однак у штетлах треба було тримати хоч якусь планку через конкуренцію орендарів шинків. Постійна загроза з боку краще захищених гуртовиків змушувала індивідуальних шинкарів продавати якісний продукт. Добра горілка виправляла погану репутацію.

Візьмімо для прикладу Мошка Тележинецького, корчмаря із Шепетівки. 1836 р. лікар Кириченко із Заслава звинуватив Мошка, що той труїть селян. Чинovníки губернської комісії ретельно вивчили справу, адже йшлося про життя людей. Слідство показало, що диякон церкви на околицях Шепетівки вирішив пом'янути покійних родичів. Прийшов до Тележинецького й купив сім відер горілки. Наступного дня запросив батюшку й мирян свого приходу. Вони почали поминки близько 10 ранку й сиділи до третьої години пополудні, випивши два відра горілки. Селянин Михайло Андреев любив випити на халяву, чого вдома не дочекаєшся. Через кілька годин йому стало зле, надвечір стан погіршав. Наступного дня він помер.

Лікар Кириченко застав Андреева ще живого й потім приїжджав констатувати смерть. Він поставив діагноз і, долучивши ксенофобські коментарі, відправив його до Житомира. Селянин Михайло Андреев, писав він, «помер від горілки, купленої в Шепетівці в єврейському шинку, що належить Мошкові Тележинецькому». Губернська влада взялася за справу: надто багато селян були на поминках. Крім усього іншого, за кілька років до того одного єврея підозрювали в ритуальному вбивстві в сусідньому Заславі. Якщо Тележинецький винний — от вам і пояснення високого рівня селянської смертності без усякого кріпацтва. Житомирська поліція наказала заарештувати шепетівського корчмаря та провести обшук у шинку.

Чотири речі викликали підозру. У якійсь коробці поліція знайшла дивний білий порошок. На кухні виявилися трави невідомого походження. Між грошима Тележинецького знайшлася якась записка єврейськими літерами, за припущенням слідства — кабалістична. І, нарешті, горілка: три відра, які обпечатав орендар. Поліція набрала з відра пляшку і все це разом — горілку, траву, записку й порошок — відправила на розслідування до Житомира. Цікава заповідалася справа: цей Мошко однозначно скидався на чаклуна, який труїть православних людей.

Губернська комісія викликала місцевих хіміків — ті перевірили горілку Тележинецького й, на подив слідства, не виявили в ній «наркотичних, мінеральних чи металевих інгредієнтів». Горілка була «абсолютно нешкідлива» і до того ж доброї якості. Врешті-решт поліція відпустила Тележинецького й закинула

лікареві «неналежний догляд і поведінку»³⁵. На жаль, не тільки лікар Кириченко кидався такими звинуваченнями.

Ворожі сторони

Хай там що казали про якість, а от ціни на горілку були низькі, хоч напругу вони створювали високу. Візьмімо для прикладу Іцковича й Лейбовича. Вони взяли на відкуп шинок у Ржищеві. У частині міста, що належала поміщикові Березовському, було три інші єврейські шинки. Звісно, дві частини міста, «російська» й «польська», конкурували за клієнтів. Іцко Немирівський із Вінниці опинився в тій самій ситуації. Його сусіди, вільні від сплати державного акцизу, продавали дешевий портвейн і вино у пляшках. Іцко почав скаржитися, що його обдурив поміщик Юзей Любишевський, але це нічим не допомогло³⁶. Іцкович і Лейбович теж звинувачували у проблемах свого бізнесу поміщика, і теж марно³⁷.

На відміну від корчмарів, які орендували корчми в держави, орендарі поміщицьких шинків не мусили платити окремих податків; мало того, поміщики дозволяли іншим жителям містечка перепродавати алкоголь із їхніх погрібних запасів. У містах, що належали одночасно російській державі та польській шляхті, державна монополія конкурувала з польською орендою.

Цей конфлікт мав глибоке коріння. Польські магнати зберегли монополію на торгівлю горілкою, але й нові російські монополісти шукали зиску: капіталовкладення давали в середньому 300 % прибутку! Із 216 монополістів по всій Росії 29 вели торгівлю спиртним у смузі осілости³⁸. Вони жорстко придушували індивідуальні винокурні й забирали їхні активи. Як і єврейські орендарі, монополісти встановлювали фіксовані ціни; фіксовані означало високі. Маючи монополію на ринку, вони мало переймалися якістю вина й горілки — лише кількістю.

На кону стояли десятки мільйонів рублів прибутку державної скарбниці. Влада почала активно боротися з горілчаними контрабандистами. Олександр I і Микола I дозволили використовувати армію на захист інтересів монополістів-акцизників. Підпільні шинки, винокурні та корчмарів, що підривали місцеву монополію, жорстко переслідували. Озброєна охорона не давала жителям і подорожнім провозити до міст куплений деінде алкоголь. Поза смугою осілости

³⁵ САНІР, НМ2/9651.2 (ЦДІАУ, Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2246 («Об исследовании качества водки и трав, найденных у содержателя корчмы в м. Шепетовке», 1836). Арк. 1–2, 5–7, 13–14).

³⁶ САНІР, НМ2/9567.3 (оригінал – ДАВО. Ф. 391. Оп. 3. Спр. II. Арк. 9).

³⁷ САНІР, НМ2/9211.2 (оригінал – ДАВО. Ф. 321. Оп. 3. Спр. 27 («По прошению жителей местечка Ржищева Ицковича и Лейбовича», 1794). Арк. 2–3).

³⁸ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2404 («По рапорту содержателя в городе Звенигородке питейного откупа елисаветградского купца Лейбы Барского», 1824). Арк. 1–3, 5–7).

жандарми пильнували від горілчаних контрабандистів цілі міста, у смузі осілості контролювали так звані рогатки — в'їзди до штетлів і сіл³⁹.

Цінова диспропорція перетворювала конкуренцію між державними монополістами й поміщицькими орендарями-шинкарями на справжню горілчану війну. Євреї опинилися по обидва боки фронту. Ця війна зачіпала всіх: польських магнатів, губернаторів, міністрів, Сенат, державну скарбницю, царя та звичайних євреїв. Вона з різною інтенсивністю точилась у кожному містечку.

1824 р. купець Лейба Барський відкупив у держави монополію у Звенигородському повіті. Він мав платити до казни близько 12 000 рублів сріблом на рік, встановив фіксовані ціни та сподівався на великі прибутки. Можна собі уявити його роздратування, коли він дізнався, що графиня Браницька, власниця сусідніх земель, віддала в оренду чотири корчми за якихось три кілометри від його шинків. Формально це була її земля. На шкоду для Барського, горілка в її шинках була дешевшою, ніж у нього. Зрозуміло, що люди ходили до шинків Браницької й купували там горілку у пляшках.

Шинкарський бізнес Барського пішов у круте піке. Передчуваючи банкрутство, він звернувся по допомогу до міністра фінансів, але граф Єгор Францевич Канкрін нічого не міг вдіяти: Департамент державного майна не мав влади над Браницькою. Барському порадили послати своїх людей, щоб завадити іншим купувати в цих шинках. Але це не допомогло: жителі штетла збиралися групами, лупцювали охорону Барського й далі вчашали до шинків Браницької⁴⁰.

У кризі опинився не тільки Барський. Схожа проблема спіткала раніше Берка Гедальовича з Бершаді: він мав відкуп на торгівлю спиртним у Звенигородці 1803 р. й не зміг за нього заплатити⁴¹. Наприкінці 1820-х рр. це один відкупник Фроїм Заславський, конкуруючи із шинками Браницької, опинився в тому самому становищі. Купець другої гільдії Заславський був дуже заможним. Він викупив монополію на торгівлю горілкою в цілому Тарашанському повіті й розраховував збирати платню з десятка місцевих шинкарів. Звісно, він фіксував ціни у своїх шинках.

Винахідлива Браницька прагнула свого зиску. Вона повідкривала шинки між селами, на торгових шляхах і в полях. Заславський вважав, що це незаконно. Поміщики мали право тримати шинки тільки в селах і на хуторах, але не між ними. Держава отримувала вигоду від його монополії, тож він і звернувся до неї по захист. Суд постав перед юридичною дилемою. Як і у випадку Барського, судді рекомендували Заславському призначити озброєних інспекторів і охорон-

³⁹ Прыжов И. История кабаков в России. С. 274.

⁴⁰ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2404. Арк. 1–3, 5–7.

⁴¹ ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 499 («Дело о взыскании денег с откупщиков винной продажи», 1803). Арк. 1–4, 10.

ців, щоби вино з інших місць не провозили в місто⁴². Іншими словами, там, де не діє закон, мала подіяти сила.

Жителям штетлів не подобалися фіксовані ціни, особливо на вино й горілку. Випивка означала волю, хоча мало хто вживав це слово, проскрибоване в Росії початку ХІХ ст. На таємних зібраннях Олександр Пушкін зі своїми лицейськими друзями піднімав келихи «за неї». Так само й жителі штетла не могли казати «воля», але могли підняти чарки за нашу і вашу, так би мовити. А тепер і це було важко собі дозволити. Фіксовані ціни обмежували право на випивку й перетворювали звичайних євреїв на повстанців.

В Умані євреї мало не зруйнували бізнес Гросмана й Беренштейна. Ці два відкупники-монополісти контролювали продажі горілки й вина та платили державі близько 2000 рублів на рік. Крім цього вони тримали шинок у приміщенні міської в'язниці. Для контролю за дотриманням монополії вони поставили охорону на в'їзді в місто. Як і в Бердичеві, Кременці та Троянові, охорона зупиняла й перевіряла всіх, хто входив пішки чи в'їжджав кіньми до міста, й шукала в речах горілку. Тим часом уманські шинкарі платили монополістам 45 копійок податку за відро рому та 15 копійок за відро горілки. Ціни на алкоголь у місті різко вирости, охорона затримувала контрабандистів, ситуація наблизилася до вибухової.

Однак у 1830-х рр. Умань уже не була приватним містом: держава викупила містечко в Потоцьких і перетворила на військове поселення. Владі ситуація не подобалася, вона погодилася з євреями-протестувальниками та прибрала охорону на в'їзді. Тим самим вона фактично відновила вільну торгівлю алкоголем. Беренштейн і Гросман не змогли заплатити борги та звернулися до Канкріна із проханням звільнити їх від платежів. Уманські обивателі раділи: вони отримали те, що хотіли — свободу випити недорого чарку⁴³.

На відміну від Умані, у Троянові армію на постій не розташували, тож допомогти євреям військова адміністрація не могла. А місцевому орендареві Берлянду, що взяв відкуп у графа Белінського, велося не краще за уманських монополістів. Його охорона напала на конкурентний шинок, побила орендаря та зробила обшуки в будинках жителів містечка, яких підозрювали, що вони купують горілку не в орендарів-монополістів. Суд і поліція воліли дистанціюватися: зрештою, Берлянд служив поміщику. Його охорона, за словами суду, була «незаконною, але ефективною». Для пересічних обивателів купувати горілку поза сферою повноважень відкупника було свого роду актом непокори⁴⁴. Інші штетли від непокори переходили до відкритого бунту.

⁴² ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3219 («По жалобе содержителя Тарашанского питейного откупа купца 2-ой гильдии Фроима Заславского», 1829). Арк. 1–5, 8–10.

⁴³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4544 («По предписанию министра финансов о доставлении сведений касательно сложения с Гросмана и Беренштейна недоимки», 1833). Арк. 1–3.

⁴⁴ САНІР, НМ2/8969.4 («О незаконном учреждении конной стражи содержанием питейной аренды в м. Троянове купцом Берляндом», 1849).

Новини з фронту

Бунт бердичівських євреїв почався з херему, акту відлучення: відповідне оголошення з'явилося на дверях Великої синагоги та ставило поза законом алкоголь, «зроблений у Бердичеві». Авторитетні імена середньовічного рабейну Гершома й біблійного Єгошуа бін Нуна (Ісуса Навина), згадані в забороні, не лишали сумнівів: пити бердичівську горілку означало назавжди вийти з єврейської громади.

Бердичівським обивателям хотілося в шабат ковток самогонки. Їм було важко відмовитися від спиртного, доступного в будь-якому місцевому шинку, а дієвий бойкот вимагав неабиякої винахідливості.

У бойкоті взяло участь усе єврейське населення міста. Ніхто не хотів платити захмарну ціну за пляшку вина чи штоф горілки. Окрім економічних грали роль і релігійні аргументи: Рубінштейн, власник місцевої монополії, був вихрестом. Як християнин і наглядач за виробництвом єврейського алкоголю, він відкидав кошерні норми, не завжди дотичні до самогонки, але обов'язкові для виноградного вина. Із цієї та інших причин бердичівські євреї оголосили йому бойкот. Вони вирішили *пнячити* поза містечком.

Рубінштейна охопила лють. За короткий час він втратив 10 000 рублів сріблом на акцизі. Він скаржився усім: Сенату, київському генерал-губернаторові, шефу поліції в Житомирі, власникові Бердичева. Рубінштейн переконав подати скаргу і князя Радзивіла. Радзивіл апелював до стереотипів російських чиновників: євреї, мовляв, використовують закони своєї релігії на шкоду законному власникові містечка.

Заяви Радзивіла, може, й били в чутливе місце, але Рубінштейн знав, що тут держава іноді просто безсила. Єдина влада, що може впоратися з єврейським опором, вирішив Рубінштейн, — це влада релігії. Хоча сам був вихрестом, він звернувся до раббі Мордехая Тверського, надзвичайно впливового хасидського цадика, і вмовляв його переконати євреїв припинити бойкот. Завдяки поліцейським архівам ми знаємо, що вони мали дуже коротку зустріч: раббі Тверський, імовірно, відправив Рубінштейна туди, де Макар телят пасе.

Бердичів був надто важливим містом, щоб російська влада вдавала нейтралітет. Хоч-не-хоч, вона мусила втрутитися. Влада постановила, що місцеві шинкарі мають компенсувати Рубінштейну 15 000 рублів, котрі самі шинкарі, перші жертви бойкоту, ніяк не могли зібрати. Тоді влада провела розслідування й заарештувала групу, яка нібито організувала бойкот. Трьох шанованих місцевих купців Абрама Бродецького, Шефтеля Берлінблуга й Мошка Варшавського кинули до в'язниці. Арештанти подали протест і наполягали, що нічого не знали про бойкот. Слідчі, не маючи інших варіантів, звернулися до людей на вулиці.

Їм розповіли, що місцева горілка надто дорога. Порушуючи державні норми, Рубінштейн безсовісно задер ціни. Крім того, він продавав горілку польськими квартами, котрі менші за російську мірку, але ціну встановлював вищу.

Росіяни розповідали, що євреї погрожували не пити горілку рік, якщо вона коштуватиме більше, ніж 20 копійок кварта. Католики казали, що євреї говорили, ніби не питимуть горілки клятого вихреста Рубінштейна незалежно від її ціни. Але то все були чутки; житомирський магістрат не зміг довести провину затриманих євреїв і передав справу волинському суду й далі до Сенату⁴⁵. Тим часом горілчаний потік у Бердичеві зупинився.

Рубінштейн зрозумів, що Сенат може постановити на користь містечкових євреїв проти польського магната, і за всяку ціну хотів цьому завадити. Він запряг коней і поспішив до Петербурга. Там Рубінштейн роздавав хабарі чиновникам і заручився, що вони ухвалять рішення на його, а не містян, користь. Справа вигоріла, і, повернувшись, він ще міцніше взяв горілчану торгівлю у свої руки. Проте Рубінштейнові довелося поступитись і встановити-таки ціну у 20 копійок за кварту вина.

Він пішов також на певні жорсткі кроки. Позаяк усі шинки в місті належали Радзивілу, він наказав повісити на дверях їхній родовий герб. Волинський цивільний губернатор попросив радзивілівські герби зняти (чого це раптом у російському місті мають висіти нагадування про польську шляхту?), але Рубінштейн не послухався. Він поставив свою охорону при в'їздах до міста й дорожніх шлагбаумах: робіть, що хочете, але захистіть мою монополію. Бердичів, за словами сучасників, перетворився на кріпацьке місто. Радзивіл був горілчаним королем, Рубінштейн — міністром горілки, а пересічний люд — горілчаними кріпаками.

За розповідями свідків, охорона чіплялася до всіх, хто приїздив до Бердичева: «Горілка є?» Вони зупинили навіть відставного російського офіцера, знайшли в нього кілька пляшок і зажадали платні — в того не було грошей, і вони забрали в заставу коня, а самого офіцера затримали до оплати. Містяни протестували, і губернатор вислав інспекцію з'ясувати ситуацію на місці, але Рубінштейн швиденько прибрав пости. Щойно інспектори повернулися до Житомира, охоронці знову вийшли.

Охорона зупиняла навіть урядових кур'єрів, які проїжджали через Бердичів. Ті опиралися. Охоронці діставали шаблі та змушували їх показати сумки. Не дивно, що охорона зі шляхетськими гербами складалася з євреїв. За винятком власника міста, майже всі учасники конфлікту з обох боків були євреями. Як не дивно, охоронці мали резони обшукувати кур'єрів. Виявилося, що два євреї Борух Райкер і Шльома Парщик винайшли спосіб обійти жадібного і впертого Рубінштейна. Не дає нам перехилити чарку горілки? Ми провеземо її контрабандою.

Борух і Шльома проявили неабияку винахідливість. Вони купили спеціальні кур'єрські сумки, замовили мундири й найняли Лейбка Прилуцького за-

⁴⁵ САНІР, НМ2/8924.10 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1499 («По жалобе помещика Радзивилла и арендаторов питейного откупа Бердичева Рубинштейна А. и Г. на Бердичевское мещанское общество за отказ от покупки арендной водки», 1833). Арк. 1–3, 6, 20–21, 34).

йматися поштою. Виглядали вони, як звичайні євреї, котрі взяли на відкуп поштові послуги й возили листи через Бердичів. Уся різниця, що була між ними та справжніми євреями-поштарями, — власне пошта. Возили вони горілку у пляшках. Вони могли перевозити до восьмисот відер пошти за раз.

Рубінштейн особисто побив Прилуцького, дізнавшись про обман, і заборонив контрабанду горілки під страхом суворого покарання. Але люди протестували роками. Євреї їхали надвечір до приміських шинків і поверталися вночі із пляшкою горілки в кожній кишені⁴⁶. Дехто самостійно шукав обхідні шляхи, інші збиралися групами та проривалися крізь охорону⁴⁷.

Бердичів став прецедентом для інших містечок. Так само, як у Бердичеві, херем у середині 1830-х рр. оголосили у Кременці: на дверях синагоги з'явилася написана від руки листівка мовою їдиш: під страхом відлучення від громади було заборонено пити місцеву горілку. Російські чиновники називали ці оголошення «аркушами зі страшними клятвами» «єврейською мовою».

Всі розуміли, що означає ця заборона. Кременецькі євреї оголосили війну Пінхасу Бронштейну, заможному орендарю-монополісту. Як і Рубінштейн, він встановив дуже високу ціну на горілку й перекрив доступ алкоголю до міста. До того, як його підручні позривали листівки з дверей синагог, їх устигли прочитати десятки людей.

Народна пошта ходила у Східній Європі дуже швидко. За кілька годин про бойкот знали всі. Євреїв підтримало християнське населення. Шинки й корчми спорожніли. У місті запанувала тверезість. Бронштейн, передчуваючи великі збитки, звернувся до губернатора. Мовляв, бойкот підриває його бізнес і є «шкідливою дією, спрямованою проти державних інтересів».

Поки влада думала, що робити, Бронштейн і його компаньйон Йосель Гінцбург зустрілися з місцевим рабином і спробували з ним домовитися. Без його підпису або схвалення, нагадав рабин, бойкот — це просто аркуш паперу. Однак він промовив класичне талмудичне *діна де малькута-діна* (закон держави — закон для єврея) і пообіцяв зробити оголошення в синагозі на шабат. Проте в шабат він нічого щодо цієї теми не згадав. Бронштейн вирішив, що його противники змовилися, й поїхав скаржитися до губернського Житомира.

Бронштейн, член купецької гільдії, був упевнений, що волинський губернатор зустрінеється з ним; але, як акцизник-монополіст, він розумів, що має багато ворогів. У Житомирі він дізнався, що Айзик Бродський і Гершко Гольденберг уже подали скарги на нього. Бронштейн повернувся до Кременця та змінив тактику. Він подав іншу заяву про карний злочин, де покладав провину за

⁴⁶ Оршанский Г. Русское законодательство о евреях. Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. С. 389.

⁴⁷ ГАРФ. Ф. 109, первая эксп. Оп. II. Д. 220 («По доносу бердичевского мешанина Ушера Дубенского», 1836). Арк. 1—7; САНДР, НМ2/9482.4 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 147. Спр. 565 («По рапорту корпуса жандармов подполковника Бека о разных злоупотреблениях по Бердичевскому откупу питей», 1838). Арк. 1—4, 51—52, 124—125).

бойкот на Гольденберга і Бродського. Бойкотники, доводив він, зазіхали на добропорядного царського підданого, купця другої гільдії Пінхаса Бронштейна.

Він обіцяв привести до суду свідків, які мали засвідчити шкоду для його бізнесу й державної скарбниці. Ну то й добре, сказали відповідачі, якщо свідки — не родичі Бронштейна. Рабин із цим погодився, адже і звичаєві юдейські норми казали, що родичі позивача не можуть свідчити на його користь. Тоді Бронштейн захотів, щоби свідки свідчили в синагозі без присяги. Гольденберг і Бродський відмовилися. Поки тягнулася справа, прибутки Бронштейна впали рекордно низько за десять років.

Нарешті втрутилася влада. Губернатор велів Гольденбергу і Бродському пояснити свої дії. Вони визнали, що виступили проти Бронштейна, адже той відмовився продавати їм добру горілку й реалізовував її через свої шинки, а їм запропонував сивуху. І нема чого Бронштейнові підозрювати їх, добропорядних шинкарів, в організації бойкоту. Та й про який бойкот він торочить? Грінберг нещодавно купив два відра горілки на весілля; Беренштейн і Фішман другого дня купили два відра комусь на обряд обрізання; вони ж самі купили й реалізували десять відер. Жодного бойкоту нема⁴⁸!

Проте бойкот був: горілчані монополісти, бувало, продавали по триста відер на тиждень. Два шинкарі заплутували слідство. Тепер розходилося десять-п'ятнадцять відер на тиждень — обвал на 90 %: пояснення Гольденберга та Бродського звучали просто смішно. Мало того, ми не знаємо, наскільки достовірними були ті цифри, які вони називали, щоб дистанціюватися від бойкоту. Проте очевидно, що ціле місто, християни та євреї, охоче захищало свої двері до свободи — дешеvu горілку. Бронштейнові нічого не лишалося, як знизити ціну й капітулювати перед своїми простими, але бунтівливими одноплемінниками, інакше на нього чекало банкрутство. Євреї відстояли право на випивку.

«Споюють російських селян»

Влада вважала горілчаний конфлікт аномалією й намагалася його розв'язати. Вона прагнула поставити на місце польську шляхту, щоб та не могла шкодити інтересам державної скарбниці. Проблему становили поміщицькі шинки по суцідству з державними. На стіл міністра фінансів ліг список підривних шинків. Канкрін розглянув справу і побачив, що проблемні шинки — всі нові, не згадані в документах про спадщину. Їх було розташовано далеко від поміщицьких жител, вони підривали державну торгівлю, і їх слід було ліквідувати.

Поміщики гучно протестували. Тишкевич, Красницький, Крушельницький та інші надіслали петиції з контраргументами: їхні шинки старі, успадковані здебільшого від Потоцьких; інших шинків поблизу нема, а до найближчих

⁴⁸ САНІР, НМ2/8977.4 (оригінал — ДАТО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 48 («Следственное дело о поисках составителей письма с призывом к еврейскому населению г. Кременца не употреблять водку», 1835). Арк. 1–2, 11–12, 14, 78–80).

державних — шість-сім верст. Вони успадкували від Потоцьких право розпоряджатися новими володіннями на власний розсуд. Шинки обслуговують людей на торгових шляхах — закрити їх нема жодного сенсу⁴⁹.

Російська адміністрація з'ясувала, що відповідні шинки розташовано в дуже вигідних місцях. Вони стояли на дорогах між ярмарковими містечками та продавали дешеву горілку. Міністерська комісія виміряла відстань від поміщицьких володінь до шинків і від шинків до державних територій і корчем. Результат приголомшив: іноді відстань між ними становила п'ятдесят кроків!

Це грубе порушення, але було би важко звинуватити в ньому заможну шляхту. Голова Київського губернського управління економіки знайшов цапа-відбувайла. «Євреї беруть шинки в оренду у шляхти, а шляхта відкрила ці шинки близько до ділянок, відданих в оренду горілчанам монополістам», — заявив він. Ці євреї «продають алкоголь і напої набагато дешевше, ніж у державних володіннях». І це «підриває державну торгівлю»⁵⁰.

Російська влада, розглядаючи питання монополії, не була готова йти проти поміщиків і зробила кілька висновків: євреї думають «тільки про свою вигоду» і не виказують бажання «виконувати волю уряду». Вони продають горілку дешевше за встановлену ціну, пропонують безкоштовну рибу й сіль, що приваблює селян-християн, наливають у кредит і розоряють їх. Селяни йдуть до єврейських шинків, бо «в багатьох повітах вони не мають змоги купувати дешевше за встановлену державну ціну». В остаточному підсумку влада заявила, що усунення євреїв від шинків підриватиме прибутки дворянства⁵¹.

Більшість власників містечок у смузі осілости становили поляки, тому підривати їхні прибутки означало підривати їхню політичну вагу. Збідніла шляхта не мала би грошей на купівлю коней, організацію кавалерії й повстання проти Росії. Їм довелося б звертатися по допомогу до держави й обмінювати її на лояльність. Повне знищення шляхти на порядку дня не стояло, достатньо було підірвати головне джерело шляхетського прибутку — єврейських шинкарів.

Замість того, щоби звільнити торгівлю горілкою від обмежень, російська влада намагалася звільнити торгівлю горілкою від євреїв. Микола I зробив кілька рішучих кроків, щоб усунути євреїв від цієї справи. Йому не вдалося відсунути їх на 50 верст від австрійського кордону. Виявилось, що в самій тільки Подільській губернії є понад 170 шинків у межах 50 верст від кордону. Держава не могла компенсувати втрати всім шинкарям. Але в 1840-х рр. уряду таки вдалося виселити євреїв-шинкарів із сільської місцевості. Держава також скасувала борги селян перед ними й заборонила євреям продавати у кредит.

⁴⁹ ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 3069. Арк. 15–16, 28, 31, 35, 47–61, 179–184, 601–606.

⁵⁰ Там само. Арк. 15.

⁵¹ САНІР, НМ2/9307.4 (оригінал — ЦДІАУ. Ф. 422. Оп. 1. Спр. 5087 («Переписка с киевским, подольским и волыньским гражданским губернатором о запрещении лицам еврейской национальности арендовать сельские и трактовые корчмы», 1843). Арк. 9, 14).

Ці ініціативи призвели до швидкого зростання населення у штетлах і погіршення тамтешньої економічної ситуації. Тисячі колишніх шинкарів із родинами опинилися без роботи й повернулися до містечок. Вони відкрили десятки нових молільних будинків, але рівень безробіття і злиднів у штетлах виріс. Одночасно влада утверджувала уявлення, ніби євреї спонукали російських селян до випивки, що стало одним із головних елементів антиєврейської пропаганди кінця XIX ст. Антисемітський образ перенаселеного штетла і єврея, котрий шкодить християнам, — один із наслідків кампанії російської влади проти польської шляхти. Містечкові євреї стали безпосередніми жертвами цієї кампанії.

Набагато пізніше їх повністю усунули від торгівлі алкоголем у Росії. 1861 р. держава скасувала кріпацтво, в 1880-х почалася швидка індустріалізація, а 1894-го було запроваджено державну монополію на торгівлю горілкою. Шинкарство було ризикованою професією, сполученою з економічними та психологічними конфліктами, але євреї і слов'яни століттями мали з цього зиск.

Їхнє усунення мало сумні наслідки для всіх. Запровадження державної монополії в один момент позбавило кільканадцять тисяч єврейських родин засобів до існування. Один російський історик завважив, що в той час до «200 000 євреїв втратили той невеликий заробіток, що мали із шинків»⁵². Через кілька років антисемітська пропаганда скористалася періодом лібералізації, який принесла перша російська революція, і налаштувала селян (і солдат — учорашніх селян) проти євреїв, які нібито їх споювали. Євреї почали пакувати речі й виїздити за кордон.

Державні ціни на алкоголь, тепер без жодної конкуренції, спонукали людей пити більше, а не менше. Довірливе населення було легко підбурити проти вічно винуватих євреїв-шинкарів — адже соціальна стабільність була хиткою. Режим виграв війну з доступною випивкою, зруйнував горілчаний бізнес польських магнатів і єврейських шинкарів, але останнє слово лишилося за жителями штетлів і російським населенням у цілому. Право на випивку назавжди закарбувалося в народній культурі Східної Європи.

Бутильована воля

Самуїл Маршак, знаний російський дитячий поет, написав «дорослу» епіграму про випивку:

Для пьянства есть такие поводы:
Поминки, праздник, встреча, проводы,
Крестины, свадьба и развод,
Мороз, охота, Новый год,
Выздоровление, новоселье,

⁵² Див.: Hans Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia* (Berkeley: University of California Press, 1986), 156.

Печаль, раскаянье, веселье,
Успех, награда, новый чин
И просто пьянство — без причин!

Випивка заради випивки давала росіянам вихід з офіціозу, звільняла від держави й ідеології.

На якийсь час випивка справді давала забути про злидні й горе. В українській народній пісні співається: «Гей, горілка, біла-біла, я б тебе ложкою їла». В іншій пісні: «Гей, наливайте повнії чари, / Щоб через вінця лилося. / Щоб наша доля нас не цуралась, / Щоб краще в світі жилося».

Алек Механік з оповідання Шолом Алейхема цілий рік був тверезий, відколи чарка стала йому не по кишені. Але на свято Сімхат Тора, день завершення річного циклу читання Тори, він нагородив себе за вимушену тверезість. Шолом Алейхем дивувався, «як такий маленький чоловік може стільки випити»⁵³.

Випивка «задля радості» настільки поширилася при хасидських дворах, що Соломон Шехтер у віденські роки написав єврейську пародію: його хасиди не можуть відрізнити *тікун*, процес містичного самовдосконалення, від пляшки первака. Головний герой, новачок, цілими днями вчиться випивати заради самої випивки й чувається зобов'язаним «випивати що є сили, допоки тримаюся на ногах, щоб ніхто, боронь Боже, не подумав, що я не справжній хасид»⁵⁴.

Поляки у творах Адама Міцкевича йдуть після церковної служби до єврейського шинку: «... z kaplicy, że była niedziela, / Zabawić się i wypić przyszli do Jankiela». Певно, в єврейському шинку було більше втіхи, ніж у церкві⁵⁵.

Пияцтво як шлях до особистої свободи пронизувало всю східноєвропейську культуру. Горілка наповнювала державну скарбницю, але водночас підривала державну ідеологію. «Отмыкайте погреба — / Гуляет нынче гольгѣба!» — писав Олександр Блок про революцію 1917 р.⁵⁶ Пити що хочеш і де хочеш стало актом непокори. «Ми не можемо пити більше, — іронічно сказав один російський поет, — але й менше не можемо».

Про загробний світ революціонер Володимир Маяковський писав із презирством: «Ни тебе аванса, ни пивной. Трезвость»⁵⁷. У канонічному вірші «Зізнання» Чеслав Мілош іронічно питає «Ну, який з мене, Боже, пророк?», адже я любив «і горілку з льодівні, оселедця в олії»⁵⁸.

⁵³ Див.: Sholom Aleichem, *Tevye's Daughters*, trans. Frances Butwin (New York: Crown Publ., 1965), 163.

⁵⁴ [Solomon Schechter], "Sihot Hani Tsintra de-dehava," *Ha-shahar* 8 (1877): 324–327, 416–419, 460–463.

⁵⁵ Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz* (Warsaw: Czytelnik, 1966), 102–105, тут 104 (рядки 219–220).

⁵⁶ Блок А. Двенадцать / Собрание сочинений: в 8 т. Москва–Ленинград, 1960. Т. 3. С. 354.

⁵⁷ Маяковский В. Сергею Есенину / Полное собрание сочинений: в 13 т. Москва, 1958. Т. 7. С. 100.

⁵⁸ Див.: Czeslaw Milosz, *The Collected Poems, 1931–1987* (New York: ECCO Press, 1988), 451 [Укр. пер. Наталки Білоцерківець].

Головний герой одного з найпровокативніших російських романів «Москва—Петушки» Венедикта Єрофєєва п'є рожеве вино, лосьйон, туалетну воду й одеколон і в повній гарячці глузує з комунізму, слов'янської душі та російського шовінізму. Перед тим, як вихилити чергову чарку, він вигукує: «Раздели со мной трапезу, Господи!»

Російський сатирик Ігор Губерман пише: «Корчма, притон, кабак, трактир, / зал во дворце и угол в хате — / благословен любой наш пир / в чаду Господней благодати»⁵⁹. Але східноєвропейська традиція пов'язує пияцтво не тільки з волею, а й із творчістю. Булат Окуджава, знаний російський бард, ставить червону троянду, символ поезії, до темної пляшки імпортного пива. Не дивно, що Михайло Бахтін, один із чільних російських мислителів ХХ ст., дивиться на раблезіанське нестримне пияцтво крізь східноєвропейські окуляри — як на простонародне вираження свободи. Найкраще сказано в загальнослов'янському прислів'ї: «Вранці випив — цілий день вільний».

⁵⁹ Губерман И. Гарики на каждый день. Москва, 1992. С. 175.